

Милорад ЈЕВРИЋ*

АНДРИЋ И ЛАЛИЋ КАО ЊЕГОШОЛОЗИ

Сажетак: Нема значајнијег нашег књижевника на којег није утицало Његошево песничко дело. На Андрића и Лалића посебно. Не само да су њихови романи и приповетке прожети духом и мишљу Његошевих песама и спева, него су ова двојица великих прозаиста писали и озбиљне или врло значајне књижевнокритичке прилоге о Његошевом делу у којима су се исказали као врсни критичари. Андрић је написао десетак критика о Његошу, Лалић нешто мање (7), а међу тим радовима налази се и његова значајнија студија која говори о Андрићевом Његошу. Угледања на великог Његоша нису се претворила у копије, већ су прерасла у сродности на путу заједничких великих идеја ка слободи, људској правди и хуманизму.

Кључне речи: *Њеѓош, Андрић, Лалић, њеѓошологија, књижевна критика њеѓоша, њеѓошологија, уједињавајући, сродности, заједнички идеји на живој и свој уметности*

УВОД

Петар II Петровић Његош, Иво Андрић, па и Михаило Лалић, најзначајнија су имена у нашој књижевности на јужнословенским просторима, а њима се, свакако, може прилично равноправно придружити и неколико осталих аутора и стваралаца, као што су Борисав Станковић, Милош Црњански, Меша Селимовић и неки други. Оно што књижевно дело Његоша, Андрића и Лалића посебно везује у једну целину јесте опседнутост Његошевим ликом и делом ових двојице прозних аутора, не само што су Његошевим идејама и поетским визијама испуњена готово сва прозна дела и Андрића и Лалића, него су се они посебно бавили и проучавањем Његошевих песничких творевина и у томе постигли веома значајне резултате. Његошологијом као посебном књижевном дисциплином нису се, дакле, бавили само књижевни критичари, теоретича-

---

* Проф. др Милорај Јеврић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

ри и историчари књижевности него су се на том инспиративном послу проучавања и осветљавања великог Његошевог дела ангажовали и многи књижевници, међу којима Андрић и Лалић заузимају најистакнутије место. Иако је Његош по својој уметничкој вокацији био превасходно песник, а двојица осталих књижевника првествено били прозни писци, ниједном од њих двојице није било страно бављење поезијом, нарочито у почетним етапама свога стваралачког огледања, што их је у извесном смислу чвршће везивало за Његоша. На том путу они су достигли различите резултате. Више успеха у писању песама имао је Андрић (*Ex Ponto*, *Немири*), док је Лалић у својим почетничким песмама само најавио нека своја основна тематска и поетичка опредељења, која ће у пуној мери реализовати тек у својим прозним делима, бројним романима и приповеткама. Овде не смемо изгубити из вида да се и Његош помало огледао у прозном стваралаштву, да је нарочито спев *Горски вијенац* прошаран понеким прозним пасажом, те да су његова целовитија прозна остварења била *Тесџаменџи*, *Житије Мрђена Несрејниковића*, његова бројна писма и још понешто из укупног његовог књижевног рада и државничког деловања. Дакле, и Његош, и Андрић, и Лалић писали су поезију, што их макар жанровски повезује у некакву тројну целину, иако је Његош припадао романтизму, док су Андрић и Лалић били модерни реалисти.

Његош је најпознатији песник српскога језика, Андрић је једини нобеловац са тог језичког израза, а Лалић је најпознатији прозни писац поникао са територије Црне Горе. Ови књижевни и естетски врхунци, свако у свом уметничком фаху и географском топосу, такође се често доводе у заједничку везу и заслужују да се упоредно проучавају. Како је Његош био од њих најстарији, логично је да је, на посебне начине и различитим обимом, утицао на наведену двојицу, на Андрића више у критичком промишљању, на Лалића и у критици и у књижевном пракси-су. Његошево дело је Андрићу стално лебдело као књижевна парадигма и вечити морални узор који је вредело поновити и на различите начине даље разрадити; Лалић је свако своје прозно дело богато прожео духом Његошевих идеја, па и бројним цитатима.

Наравно, такве књижевне величине као што је Његош готово никог не остављају равнодушним, па није нимало чудно што је песничко дело овог генија уопште најпроучаваније у нашој књижевној науци. Да напоменемо само да је о делу П. П. Његоша до сада написано преко 410 књига и близу 22 000 посебних радова разних врста и обима, а после велике јубиларне године (200 година од његовог рођења) тај број ће бити знат-

но надмашен. Андрић и Лалић у току свога релативно дугога живота и рада такође су дали значајан допринос проучавању Његошевог дела и испољили се не само као врсни књижевни критичари, него и теоретичари (поетолози) који неретко дубље познају праву природу Његошевог дела и боље уочавају и поетичке принципе на којима почива целокупна структура његових дела и из којих извиру разнородна значења и разноврсне уметнички уобличене поруке.

Према нашим сазнањима, Андрић има укупно 11 текстова који се директније односе на Његошево дело, а њима се прибранају и четири текста пригодне садржине, што укупно чини петнаест чланака, док је се број Лалићевих огледа или краћих осврта такође може протегнути на десетак радова, а можда би темељнија проучавања његовог књижевног наслеђа дошла до још неких краћих забелешки, осврта и запажања који нам за сада нису познати. Сви ови радови су, углавном, и до сада били знани нашој књижевној јавности, али нису заједно (упоредно) третирали, што је са становишта књижевне компаратистике веома изазовно и може донете одређене научне резултате.

АНДРИЋ КАО ЊЕГОШОЛОГ

У *Сабраним делима* (1981) Ива Андрића објављено је девет текстова који се односе на Његошево дело.¹ Нашло се ту укупно седамдесетак страница Андрићевих списа о најпознатијем српском песнику. Својим обимом то није била опширна збирка критичких текстова, али су они били веома значајни како са становишта проширивања ствралачке лепезе нашег нобеловца, тако и са становишта утицаја Његоша на Андрића, али је она показала и до које је мере његов аналитички дух продро дубоко у саму суштину Његошеве поезије. Касније је ова бројка Андрићевих текстова проширена за још један текст под називом *Тренушака у Тойлој*, у којем се директно не помиње Његош, али се из укупног текста и контекста јасно види да је ријеч о Његошу. Учињено је то у књизи Ива Андрића *Њеџош као шрајични јунак косовске мисли*, коју је за штампу приредио Слободан Калезић, у којој је сакупљено и објављено на једном месту десет Андрићевих критичких текстова о Његошевом делу. Тај де-

¹ Имамо у виду Андрићеву књигу *Уметник и његово дело* коју су у оквиру *Сабраних дела* издали следећи удружени издавачи: Просвета, Београд, Младост, Загреб, Свјелост, Сарајево, Државна zaloжба, Љубљана, Мисла Скопје, и Побједа, Титоград. Књига је штампана 1981, а приређивачи су Вера Стојић, Петар Џацић, Мухарем Первић и Радован Вучковић.

сети текст од непуне четири странице оправдано је прибројен осталим Андрићевим текстовима о Његошу, тако да је заслуга Калезићева што је темељно обрадио овај вид Андрићевог стваралаштва и показао све његове варијације и значења. Тај дести чланак о Његошу, *Тренуџак у Тојлој*, нашао се у овој Калезићевој збирци након прилога Јована Делића који га је открио и истако/доказао његову припадност Његошевом делу.²

Међутим, није јасно — зашто Калезић као вредан проучавалац Андрићевог дела у његове примарне текстове о Његошу није уврстио и *Фрајменџе о Њејошу* (укупно пет страница), већ га је сместио у *Догађајак* овој књизи, наводно зато што су то били пригодни *јовори и разјовори* поводом обележавања значајних песникових јубилеја. У том делу налазе се још четири пригодна текста о Његошу (*Сјоменик који смо дужни да јодијнемо, Уз велико славље, Прослављајћи јјесника и Пошја се ни највећеј јесника*), али је пети текст, *Фрајменџи о Њејошу*, својим значајем и дубином осветљавања укупног Његошевог дела далеко надмашио пригодни и актуелни значај везан за одређене тренутке из песничке повеснице и могао се мирне душе убројити и важније Андрићеве текстове о аутору *Горској вијенца, Луче микрокозма и Шћејана Малој*. Тако би, према нашем мишљењу, број примарних Андрићевих текстова о Његошу попео на једанаест, док би остала четири текста, које је С. Калезић уврстио у ову књигу, заиста остали успутни и пригодничарски. Но, овим прецизнијим разврставањем број укупних Андрићевих текстова о Његошевом делу и личности не би се променио — њих је укупно петнаест, од којих је, свакако, најважнији онај под насловом *Њејош као шрајични јунак косовске мисли* из далеке 1934. године.

Сви Андрићеве радови о Његошу су по обиму кратки, језгровити и не прелазе својом формом/обимом више од 5–6 страница. Најдужа је студија *Њејош као шрајични јунак косовске мисли*. Више је достигао дужину од тридесетак страница. То је истовремено и његов најзначајнији рад о овом песнику у којем је на веома суптилан и аналитички начин исказао главне идеје Његошевог дела, али и личности, повезујући их са најдубљом српском историјом и објашњавајући укупне контексте у којима је то дело настајало. Слободан Калезић, приређивач Андрићевих текстова о Његошу, није их у књизи поређао по хронолошком принципу, а ми ћемо се у разгледању ове материје држати његовог распореда презентираних грађе, јер је ова књига најзначајнији извор за савладавање поме-

² Јован Делић — „Петар, камен луча и море — десети Андрићев текст о Његошу”, Књижевне новине, Београд, 15. XI 1988, бр. 764.

нуте теме и пропраћена је најобимнијим предговором који је написао овај врсни зналац књижевности.

Поред зналачки написаног предговора, посебна заслуга овог његошолога јесте у томе што је у ред Андрићевих прилога о Његошу уврстио и лирско-аналитички Андрићев запис *Тренуџак у Тојлој*. Андрић у својој визији види и анализира овог стаситог дечака „који учи школу код Јосипа Троповића у Топлој”, као момчића који привлачи општу пажњу и у којем се назире особине будућег генија. Његошева отвореност, радозналост и интелигенција, његова песничка хиперсензибилност посматрани су у додиру са морским пространством и космичким бескрајем, јер је море било први елеменат тога видљивиог бескраја:

„Ту је сазнање о пространству васионе са њеним даљинама и планетама, ту је неухватљиво али стварно и трајно царство поезије. Ту је и осећање слободе коју нигде и никад ни он ни ико његов неће престати да воли и тражи. И све он то носи у себи под једним именом: Црна Гора.”

За поменути текст Калезић изричито каже да „припада категорији наративне прозе.” Он осветљава песников портрет споља и изнутра, а велелепни описи природе сагласно кореспондирају са духовним и душевни карактеристикама младог Његоша, који је сав у напону младалачке снаге и интелектуалног развитака. Сви становници Топле су, недвосмислен је Андрић, увидели да је овај необични „дечак леп и стасит и некако прерано сазрео, момак читав”. Критичар С. Калезић је доста пажње посветио овом Андрићевом литерарном тексту који оправдано раздваја од осталих текстова. Међутим, ова надахнута литерарна визија о младом Његошу има и својих критичких опаски, занимљивих слика које нису слободно дате, него почивају на дубљим сазнањима и чињеницама о песнику и његовом добу. Ова фактографија није отворено презентирана, али се некако подразумева и ништа у њој није написано изван стварног и могућег у ондашњем времену.

У посебном тексту *Свјетлости Његишевог дела* Андрић ударни акценат ставља на утицај Његошевог дела на књижевни развитак будућег новеловца. Андрић сведочи да су два, односно три утицаја, била пресудна за његов литерарни развитак, а то су биле народне песме, Вук и Његош. Као што је Сервантесов *Дон Кихот* пресудно утицао на неке друге европске ствараоце, тако је и Андрић имао своје велике узорне нашој страни. Ипак, Његоша посебно издваја и ставља на прво место: „Када би ме запитали које је наше књижевно дело за мене имало исто или

слично значење, чини ми се да бих без двоумљења одговорио: Његошево”. Андрић мисли да Његош није инспирација и књижевни путоказ само њему, него и многим писцима, али и обичним људима од пера или усменог дара. Универзалне и појединачне вредности и факта код Његоша су дати у савршеној сагласности, али се Андрићу чини да је оно опште и универзално истовремено и свевременско те „оно што је човечно и опште, оно што зрачи и што ће, ја верујем, увек зрачити од Његошеве личности и Његошевог дела, далеко преко граница његове отаџбине Црне Горе и високо изнад векова и поколења”. Андрић у овим својим освртима не помиње често Његошева дела, понекад наводи само наслове *Горској вијенца*, *Луче микрокозма* или *Шћейана Малој*, већ увек износи неке уопштене и универзалне оцене које у својој прецизности делују тако конкретно и истинито да представљају праве сажете есеје које је немогуће заобићи при најпрецизнијим анализама великих његошолога.³

Ако се будући нобеловац уздржавао од превеликог истицања појединих дела, своје критичке радове он је увек богато поткрепљивао стиховима из ових дела када год је хтео да подупре неку своју тезу, направи успешну паралелу или изведе тачан закључак. Тако је чинио и у тексту *Њејошева човечност* у којем наводи више стихова из Његошевих дела. Понекад Андрић понавља неке своје тезе у више текстова, но оне тако поновљене не делују монотono, већ напротив, сабирају све његове текстове о Његошу у једну кохерентну целину, чинећи их тако једним целовитим системом „певања и мишљења”. Тако ће у овом тексту поновити оно што је рекао у својој најзначајнијој студији (*Њејош као ѿрајични јунак косовске мисли*): „Велика драма која је почела са појавом првог османлијског коњаника на границама наших земаља наша је у Петру Петровићу Његошу свога песника”. И то не обичног песника већ изузетног, готово генијалног. Указујући на поједине подвиге Његошевих јунака, Андрић увек потенцира њихову етичност, па често наводи стих „Ја не пржим земље и народе.” и преко њега антиципира и нека данашња понашања одређених западних држава или насилничких система у савременом свету.

Њејошев однос ѿрема кулѿури је следећи Андрићев чланак о Његошу у оном редоследу како их је поређао и сврстао С. Калезић. Он је значајан и по томе што не говори само о поезији и уметности, него баца и

³ И. Андрић, *Њејош као ѿрајични јунак косовске мисли*, приредио и предговор написао Слободан Калезић, Григорије Божовић, Приштина, 1995. Посебна заслуга приређивача ове књиге састоји се у томе што је он написао опширан предговор у виду посебне и аргументоване студије под насловом *Андрићев Њејош*, која износи шестдесетак страница.

одређено светло на целукпну културу једног народа виђену кроз призм у Његошевог дела. Занимљива је Андрићева констатација да је Његош „први модеран човек, човек деветнаестог века, који ће гледати и видети и даље од свог времена и који ће бар по тенденцији бити савремен човек и Европејац”.⁴ Овде се вероватно мисли на модерног човека српског народа. Његош је живео у првој половини XIX века, добро је упознао друге европске државе свога времена (Италија, Аустрија, Русија...). Модерни дух започет њиме доживео је истински процват на прелому из XIX у XX век (С. Новаковић, Ј. Цвијић, Ј. Скерлић, Б. Поповић, П. Поповић, А. Белић, Љ. Недић, И. Секулић), али је тек Андрић синтетизовао сва та искуства више наших епоха и назначио његове почетке и зреле токове. Његош је с правом назван првим модерним човеком српског народа у целини, мада се ни Вук није клонио модерних решења, упркос снажном традиционализму и наслоњености на народну културу. Андрић наводи један извештај из Котора који говори о свестраним просветитељским идејама и акцијама Његоша као културног препородитеља Црне Горе: „Он одушевљено говори о култивисању Црне Горе, о школама које жели завести, прича о топовима које ће купити. Намјерава да Цетиње преобрати у варош. Осим тога, у Бечу и у Петрограду разгледаће дворе, министарства и остало па све што је Аустрији и Русији боље пресадити у Црну Гору”. Ово показује да Његошеви послови нису били само уметнички и културни него и државнички, да је гајио идеје о уједињењу Јужних Словена и целокупног Словенства, те да у свему томе култура буде главни замајац модернизације и европеизације народа и државе. У широком опсегу културних и духовних активности није искључивао ни научни рад те „се у венецијанским архивама снабдевао материјалом као какав ерудит.” Ово се нарочито испољило у току припрема за писање *Лажној цара Шћейана Малој*, о чему очигледно мисли и говори Андрић. Да сви ти послови нису лако падали осетљивом песнику Његошу, види се из његових резигнираних резонавања о властитој судбини. У том смислу Андрић цитира Његошеву следећу изјаву: „Дао бих све што имам, само да ми је ову браду обријати.” Сав лични живот Његош је посветио вери и нацији, народу и држави, па су овакви искрени изливи искренности људски сасвим разумљиви. Писац истанчаног сензи-

⁴ Међу посебно минуциозним естетичким и поетолошким анализама његошолога у новије време истиче се Радомир Ивановић са својом књигом: *Његошева џоетика и естетика*, Змај, Нови Сад, 2002. Овај историчар књижевности и тероретичар аутор је још неколико књига о Његошу па је, поред Слободана Томовића, најплодоноснији његошолог савременог доба.

билитета, као што је био Андрић, сасвим је добро осетио ову црту Његошеве личности и истицао је у прве планове Његошевог лика и његове духовности.

За одгонетање и Његошеве и Андрићеве поетике важан је чланак *Нешто о Његошу као њисцу*. Андрић полази од своје позиције да је књижевно стварање напоран посао, да му претходе многе припреме и да је рад на већим делима дуготрајан процес. У том светлу он и види Његоша када каже да се „усталило, не знам како ни по чему, неодређено али стално схватање да је Његош стварао и објављивао своја велика и мала дела лако, некако јуначки и господствено лако, без великих колебања, криза, недоумица и ломљења у себи, и без крупних проблема и напора споља”. Знајући да је сваки озбиљан умни рад рударски тежак, Андрић уштава овај манир и на Његоша, приписујући на тај начин свим ствараоцима мукотрпан начин рада и стварања. Уопштено гледано, овакви ставови имају своје упориште не само у Андрићевом стваралачком поступку, него и у многим другим. И код Његоша се могу наћи примери таквог напорном рада и специфичног метода који су резултирали стварањем обимних дела као што су *Горски вијенац*, *Лажни цар Шћейан Мали*, па можда и нека мања песма. Али има и супротних примера. Можда Андрић испушта из вида да је Његош романтичар, да неке лирске творевине код таквих песника настају готово у једном даху, у посебно срећном надахнућу, када се за релативно кратко време сачини изузетна уметничка песма, можда и по наруџбини, какав је био случај са Јакшићевом *Ошацином*. Познато је да је Његош своју, чак и опширну. *Лучу микроkozма* написао за свега шест недеља. О томе сведочи Његошев секретар Медаковић који каже: „За шест недеља не пушташе никога к себи.” Ова ватра интензивног стварања, дакле, ипак није трајала дуго, она је била напорна, експлозивна, сва у грчу, али ипак није трајала предуго. То не значи да њеном настајању нису претходиле дуге припреме, макар и само мисаоне, али је сâм чин реализације текао задивљујуће брзо и ефектно. Андрић је у праву када каже да тај процес није био лак. Неки други критичари (Ровински) истичу да је Његош „писао врло мало”, што би ишло у прилог Андрићевој тези да је Његошево писање било напорно и да је текло уз озбиљне препреке. Од свих послова које је наш најпознатији песник обављао (песник, владар, владика), писање поезије му је било најдраже, па су га остале делатности и државничке одговорности само спречавале да напише више и боље. А може ли боље него што је он радио? Колико су остале делатности и позиције ометале свестран књижевни рад, најбоље говори пример са писањем љубавне поезије. Ан-

дрић истиче онај вид Његошеве занетости писањем љубавне поезије када је спалио једну своју љубавну песму. Када је „неко из његове околине” затражио да сачува и препише ту песму, Његош му је одсечно одговорио: „А како би то изгледало: Владика да пише пјесму о љубави. Не дам!” У неком општем контексту Андрић је савим добро уочио тешкоће у Његошевом стварању које су долазиле са стране, па и из вишеструкости бића сâмог песника.

Кратак живот и тешке прилике у којима је живео учиниле су да Његош не реализује све своје књижевне замисли и пројекте онако како је хтео и у мери коју је замислио. За њега, као и за Б. Радичевића, важи она суморна Бранкова констатација када је за своја дела рекао: „У траљама отац вас оставља”. Ово је, изгледа, важило као правило за све романтичаре, а нарочито за оне чији су живот и рад прерано прекинути. Тако је и Његош, нешто слично попут Бранка, казао Матији Бану: „Сјети ме се ђегођ кад ме већ не буде и нека потомство дозна бар за наше намјере, кад му дјела не могох оставити.”

Када год је Андрић расправљао о Његошу као песнику, он је највише указивао на универзалне поруке његовог дела, на оно што спаја песника са осталим великанима књижевности и најнапреднијег умља човечанства уопште. То не значи да он није увиђао и значење и значај појединачних детаља или стихова, већ се код њега увек преплитало опште и појединачно, мало и велико, микрокосмос и макрокосмос. Овакве идеје и полазишта налазимо и у тексту *Вечна ѝрисујћносћ Њејошева* у којем се с правом инсистира на повезаности народне мудрости са Његошевим мисаоним слојевима и великим идејама. Величина Андрићевих запажања и закључака о Његошевој поезији јесте у томе што је указао на природан процес прерастања колективне мудрости у нову, његошевску визију, и обратно, када су се та мудрост и искуство на природан начин враћали ка народу и конкретном читаоцу на начин који не садржи никакве баријере ни дистанце између појединих субјеката или временских одсека. Природни ум и народни гениј оваплотили су се у Његошевом делу, попримили друге облике и конотације које никако не искачу из неке веће мисаоне целине или система, већ га оне само чине богатијим, ширим и смисленијим. Његош је увиђао да живи у тешком и несрећном времену, знао је да морају доћи и нека боља времена, па је зато искрено зажалио и пожелео: „Ја бих рад да сам се мало доцније родио”. Потпуно у складу са својим хуманизмом и општечовечанском љубављу, а те идеале недвосмислено је гајио и велики Андрић, он је поручивао: „Ја бих волио но ишта на свијету виђети слогу међу бра-

ћом”. У структури Андрићевих текстова о Његошу, улога оваквих цитата била је незамењива. Тек на основу свега исказаног (и неисказаног), Андрић је успешно заокруживао своје комплетно виђење Његошевог дела и личности.

Два Андрићева чланка о Његошу, *Њејош у Италији* и *Љуба Ненадовић о Њејошу у Италији*, могу се сматрати једном целиним јер се баве песниковим боравком у Италији при крају његовог живота. Ови чланци су на потпуно нов начин осветлили Његошев лик и дело. Андрић не само што је увиђао огромни значај непосредних Ненадовићевих сведочења о Његошу као човеку и писцу, него је у њима откривао и мало познате детаље и уверљиве претпоставке које иду у правцу дубљег, озбиљнијег и „литерарнијег” сагледавања Његошевих схватања и деловања. Тада је Његош био на врхунцу својих интелектуалних и стваралачких потенцијала, па је једно сведочење о „зрелом” Његошу недостајало проучаваоцима овог дела, а Андрић је посветио посебну пажњу управо тим утисцима и закључцима које је изводио мемоариста Ненадовић, те знатније скренуо пажњу проучавалаца на ту страну. На трагу претходних идеја о тежини живота на балканским и европским просторима, као ометајућим факторима за слободу и потпуну креативност, говоре нам и помисли Његошеве да све то напусти и оде некуд далеко где би се живело лакше и без великих проблема. Како износи Љ. Ненадовић, Његош се гнушао Европе и њене заосталости и компликованости, те је „много пута промишљао: да зажмури па да остави Европу, и оде у Америку, и да ништа више не чита о Европи”. Међутим, једно су биле жеље и спорадични заноси, а сасвим друго дужности борца и мислиоца који настоји да решава неке основне проблеме свога народа и ширег окружења.

Није хтео ни да чује за Лаоконову фигуралну скулптуру стегнуту змијским загрљајем и извесно смртним дахом. О Његошу као естети и песнику, о његовом религиозном и филозофском поимању живота и света на овој и оној (имагинарној) страни битисања највише говори податак-епизода да је владика дуго посматрао Рафаелову слику *Преображење*. „Владика је сео на столицу и тридесет минута гледао непрестано у божанско лице Христово.” Ова реченица није значајна само са уметничког, религиозног и филозофског становишта, она нам у психолошкој сфери открива једног другачијег Његоша, који није само нагао и борбен, који није нестрпљив, већ и бескрајно посвећен одређеном естетском идеалу, смирен и невероватно стрпљив и спреман да истраје у некој реализацији вишег реда и значаја. Од свега што је видео и доживео у

Италији, Његоша је највише импресионирала висока уметност, и то само она која је њему блиска, која је била по његовом укусу и наслеђеном схватању. Са тих страна понео је само гранчицу са Вергилијевог гроба и „један кончић из појаса Торквата Таса”, откривајући тако своје симпатије и антипатије у уметности. Андрић управо потенцира та места из Ненадовићевих сведочења, која говоре о ненадмашним особеностима и уметничким висинама ка којима је стремио његов ум, које је у себи неговао и гајио наш песник, претачући своју богату унутрашњост у реске и упечатљиве слике, доживљаје и идеје широко расуте по његовом делу уметничког и стварног живота.

Мало дуже од осталих текстова, осим оном о Косову, Андрић се задржао у прилогу *Над Његишевом њрејиском*. Објављена три тома Његошевих писама и различите кореспонденције садрже преко 1800 писама и она представљају огромну грађу из које се може сазнати како је Његош живео, са којим проблемима се сударао, како их је решавао, ко му је био пријатељ, а ко непријатељ. У њима има и много чега другог, из њих се најбоље сагледава Његошева личност и као човека, и као државника, и као владике, али и као песника. За Андрића је Његош „највећи песник нашег језика”, а та оцена остаје као тачна вредносна квалификација за сва времена и за све књижевне ауторитете.

Из објављене преписке за Андрића видљиво је сазревање Његошеве личности, његове ситније мене и крупне метаморфозе. Андрић посебно потенцира разне мањкавости и недостатке којима је Његош био оптерећен и са којим је ступио на државничку и владичанску дужност. Истиче се у први план младост, неискуство, недовољно образовање, непознавање језика, непознавање широких обзора европске културе. Али нису овде дати само његови недостаци. Његош је истицао разједињеност Српства и Словенства, завађеност и заосталост појединих црногорских племена. Отуда потиче она његова максима: „Тешко ономе ко је њихов главар”. Његош је био велики човек у малом народу, па је сâмим тим и његова величина умањивана, нивелисана, свођена на неку реалистичну меру, коју није увек било лако одредити ни подносити. Његошева преписка донела је на светло дана мноштво детаља и крупних мисаоних ставова којих нема или који се не могу увек ни наслутити у његовим уметничким делима. Нека од његових писма најбоље и најисцрпније презентирају песникове ставове према појединим осетљивим питањима како свога времена тако и данашњице. Једно од таквих круцијалних писама представља оно упућено скадарском везиру Осман-паши

Скопљаку⁵ које Андрић у целости цитира, а које врло често треба наново целовито наводити, што и ми сада овде чинимо као одговор на многе недоумице о томе шта је песник у својим делима мислио и да ли се увек неке речи његових ликова могу приписати сâмом творцу спегова. Његошево писмо овом везиру гласи овако:

„Дошло ми је до руке твоје писмо од 17. септембра о. г. у које-му неке ствари смијешно напомињеш. Прво, што кажеш, да оперемо своја срца, па да учинимо сваки лијепи начин и слогу на наше границе: које је срце за људе, оно је вазда чисто и опрато, а с нељудима принуђен је човјек да се нељудски влада, јер иначе не може све да би хтио. Што се хвалиш, да имаш код мене пријатеља, који ти доказују моје намјереније, добро кад их имаш, — мени их не казуј, да од мене не пострадају. Ову и другу овакву ствар ти можеш казати онијема, који свијет кроз чибук гледају, а не мени, — моје је намјереније јавно и чисто, и кога и како ваља пазити онако са мном и у сусједству и да живује. — Ти говориш, да ја све нешто тражим: а шта би ја тражио: и с киме ћу га тражити? Кад је Бајазит (Илдерим названи) Босну покорио, и кад су дивље азијатске орде наше малено но јуначко царство разрушиле, онда су моји предци и још неке одабране фамилије, које нијесу ту погинуле од Турака, оставили своје отачаство и у овијем горама утекли. Ја сам инокосан, ја сам сирак — помисли: ће су ми браћа славни и гласовити кнезови и војводе нашега царства, ће је Црнојевић (Бушатлија), ће је Обрен Кнежевић (Махмут-Беговић), ће је Кулиновић? ће је Скопјак? ће је Видајић? ће је Филиповић? ће је Гардашевић? ће је Сточевић, ће је Љубовић? па ће су многи остали? Камо господа и цвијет нашега народа? да своје отачаство и своју славу заједно потражимо! Да смо сви на једно, онда би ја с њима нешто велико потражио. — Бог сам знаде када ће се они своје славе споменути и до када ће се ова моја браћа од своје рођене браће туђити и називати се азијатима и до када ће за туђу корист работати, не сјећајући се себе ни својега. Од онога несрећног дана, од када

⁵ Термин *модерности* и његови корени различито се одређује код појединих теоретичара и историчара књижевности и културе. Неки наводе да је међу првим модерним људима овога света био песник Петрарка, са својим љубавним песмама из *Канџонијера*. О томе се може више видети у књизи: Франческо Петрарка, *Моја џајна*, Зора, Загреб, 1987. Коментари са поменутиим тврдњама налазе се у Предговору који је за књигу написао Франо Чале.

је азијатин наше царство разгњавио, са ким се ова шака горштака за опште поштење и име нашега народа бори? Све са својом рођеном браћом изтурченом: брат брата бије, брат брата сијече — развалине су нашега царства у нашу крв огрезле — ево наше обште несреће! Ова је несрећа и обшта вражда братска више но сила туђа учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничаром и служитељима, као што си и ти туђи надничар. Кукавну је Црну Гору овај разур нашега народа готово удавио, но и општио; ово је учинило, те је данас Црна Гора и биће довијек алаз у витешку круну. Ја бих радије но ишта на свијету видејети слогу међу браћом у којима једна крв кипи, и коју је једно млијeko одојило и једна колијевка одњихала; што се пак мене тиче самога и ове шаке народа, ја поштења ни мало не желим, но га имам пред великијем и опаћењенијем свијетом но се нешто друго жели јербо је крвава рана и голо поштење. Ја бих да сам се мало доцније родио, јер бих видио своју браћу, ће су себе и својијех споменули и јавно пред свијетом казали, да су они достојни прауници и потомци старије витезова нашега народа. Када се ова света ријеч изговори, благо цијелом нашем племену, онда ће име црногорско, босанско и прочи витезова српскога народа како свети талисман честовати и у њедрима носити. — Ја чујем, да ти Црногорце хајдуцима називаш; то име нимало срамно није; хајдук значи Chevalier, Riter, на примјер: кавалијери су ови хајдуци: Марко Краљевић, Реља Омучевић, Герзелез Алија, Тале Орашанин, Скендер-бег, Стојан Јанковић, Илија Смиљанић, Бајо Пивљанин, Карађорђе, војвода Вељко Петровић, — ово су само неки од нашега народа, који нијесу данас у животу. Истина да су неки Црногорци убиваоци, грабитељи и мамитељи, али их необузdana и дивља сила турска нагони, па и јуначка невоља. — Помисли, мој драги земљаче! Оволико народа сабило се у овим горама, готово од свуда затворен! Кад је година неколико родна, може се прилично проћи, али дође година, као што је лањска била, жива мука од њих бива. Ја сам се лани неколико мјесеца мака у Беч и у Млетке, навластито за то, да ову муку очима не гледам; а друго: ја сам срца жалостива па би све своје разурио, а свакако мало ми је шта и остало. Када са мношћем говориш, како мој брат бошњак, ја сам твој брат, твој пријатељ; али кад говориш ка' Турчин, како азијатин, како непријатељ нашега племена и имена, мене је то противно и свакоме би благородно мислећем чоeкy противно било; а знам, ти ћеш рећи, кад ово моје пи-

смо видиш: шта овај чоек којешта пише и снијева; али се надам, да ће наши потомци, кад било да било, дати достојну цијену отацтвољубивим мислима у писму владичину, на кога се данас виче са сваке стране како на бијелу врону.”

Ово је чувено Његошево писмо из којег се могу сазнати многи одговори на сложена питања религиозног, националног или идентитетског карактера, па и многа друга, не само у његовом времену него и она која су важна и данас. Ако је понекад из његових књижевних дела можда недовољно јасно шта који лик заступа, а шта је Његошево мишљење, овде дилема нема, све је кристално јасно и чисто речено, све ово може бити путоказ како решавати српско национално питање, каква је улога муслиманских Срба (Бошњака) у том питању, да ли су Црногорци и Срби исто, и многа друга. Зато ово писмо треба често цитирати и наводити га у целини да се не би фалсификовала велика Његошева оригинална мисао. Из њега недвосмислено произилазе бар три основна постулата: да су Црногорци, Херцеговци и Босанци један, српски народ, само подељен вером, јер је „име црногорско, босанско и прочи витезова српскога народа” целина која се стално са стране растаче; те да се све од доласка Турака међу Србима различитих вера води један непрекидни браћуобилачки рат који траје, притајено или отворено, до данашњих дана; да је песник изражавао једну племениту жељу да се закрвљена браћа помире и окрену једни другима ка слози и сарадњи, па да сви заједно буду усмерени против страних окупатора. Свакако да је Андрић као мислелци човек и писац, као визионар високога ранга и националног дигнитета, увиђао највиши значај Његошевих идеја и констатација, те да је с правом Његошевој преписци посветио нешто више пажње него у већини осталих случајева и осветљавања. „Његош се, у ствари, залаже за националне теме и национални израз, у духу познатих стихова из *Горској вијеница*: „Ђе је зрно клицу заметнуло, онде нека и плодом почине.”⁶ И ове речи Војислава Ђурића виде у Његошевом делу позив на јединство истог народа подељеног вером, па његова објашњења суштински се не разликују од Андрићевих.

⁶ Да би објаснио откуда то презиме *Скопљак*, Андрић појашњава да је он „родом из Босанског Скопља” и тиме упућује на прецизније географско и етничко порекло овога човека и паше који је отео Његошу острво Врађину, са тврђавом Лесендро. Како је Његош више пута безуспешно покушавао да поврати та два објекта на Скадарском језеру, остала је изрека у народу: „Изгоре кá владика за Лесендром.”

Најопширнији и најбољи Андрићев критички текст о нашем песнику јесте онај под насловом *Његош као тираични јунак косовске мисли*. Према њему је приређивач С. Калезић целу збирку Андрићевих текстова о Његошу с правом насловио тим именом. Андрић је већ наведено писмо Осман-паши Скопљаку цитирао у целини и може се заиста рећи да оно представља централно место ове Андрићеве студије. Наравно, ова дубокоумна студија садржи и многе друге мисли и разуђивања која показују највиши степен сагласности између писца и критичара, између Његоша и Андрића. Да је то тако, најбоље потврђује и Андрићева докторска дисертација о погубном утицају Турака на укупне прилике на Балкану која је сва на трагу Његошевих идеја и погледа на свет. То не значи да Андрић само понавља Његошеве ставове и мишљења, већ његовој основној слободарској идеји даје нове доказе, шире разрађује поједина сложена питања и наводи примере из свога времена који недвосмислено имају своју предисторију из Његошевог времена, па и раније. Зато Андрић синтетично закључује: „Ова драма почела је на Косову”. Том драматичном реченицом почиње студија о Његошу као трагичном јунаку косовске мисли, али би се она лако могла сместити и на крају, као закључак, као велика мисаона синтеза до које заједно/посебно долазе Његош и Андрић. Ипак, ми бисмо додали да је ова наша драма почела много раније, још 1054. када се Хришћанска црква поделила на источну и западну, православну и католичку. „Његош је прототип косовског борца”, рећи ће још Андрић и тиме заувек поистоветити истинску Црну Гору са Косовом и Српством у целини.

Андрић је у Његошу видео мудраца, филозофа, песника и државника, визионара који најављује долазак једног новог света, човечијег, јединственијег и бољег, али га није видео као свезнајућег. Бог вероватно зна све, а изузетни умови, као Његошев, само су на путу таквог божјег прегнућа и умећа/усмерености ка савршенству. Зато је Андрић овог песника представио и као агностика којем многе тајне још нису откривене, а свакако да се неке од њих никада неће ни одгонетнути. Примере таквог агностицизма Андрић наводи из разговора Његоша и његовог секретара Медаковића. На питање да ли он познаје ове Црногорце, Медаковић одговара: „Мислим да унеколико познајем”. А Његош на то одговара: „Не познајеш ваистину! Ето сам Црногорац, родио сам се и одрастао међу њима и господар сам им, па их још не познајем.” Будући нобеловац ове тврдње доводи у везу са сродним стиховима из *Луче микрокозма* у којима се говори о највећем тајанству и загонетности која почива у човеку уопште, а не само у Црногорца:

*С њочке сваке њоїледај човјека!
 Како хоћеш суди о човјеку!
 Тајна чојку човјек је највиша!*

Тај агностицизам (несазнатљивост) Андрић није приметио код Медаковића, али га је вероватно подразумевао. Његош је успешно разрешавао многа замршена питања Човека и Космоса, али је такође био дубоко свестан да неке одговоре никада неће добити, па је на неком тајновитом примеру резигнирано констатовао: „Овога су у гробу кључеви”. Андрић као изузетан писац и мислилац свакако дели ова мишљења са великим песником. Косово је за Његоша било митско прибежиште, а Црна Гора српски Арарат на којем се насукала Нојева барка слободе, независности и свесрпског и јужнословенског уједињења. Андрић је неке тезе и мишљења из овога рада понављао у текстовима који су настајали после овога најважнијег рада. То никада није деловало као обично понављање јер је увек контекст био друкчији, а угао посматрања нов и усмерен на откривање дотада непознатих смислова Његошевог дела.

Слободан Калезић је у свом опширном предговору приређене Андрићеве књиге *Њеџош као њрајични јунак косовске мисли* раздвојио главне Андрићеве текстове од *Говора и разјовора* који су према ауторовом мишљењу мање значајни и пригодни. Међу њима се, према нашем мишљењу, посебно издваја текст *Фрајментии о Њеџошу* које је у виду разговора са Андрићем водио Љубо Јандрић. Нека појашњења свога рада које је Андрић дао у тим разговорима имају своју знатно већу тежину и могу се уврстити у његове примарне радове не само о Његошу, него и о начину рада, па и пишчевој укупној поетици. Вероватно под утицајем Гетеа, Андрић каже да „нема писца који се није угледао на некога”. Он наводи да је своје есеје „писао у предасима, одмарајући се од тешког рада на приповеткама и романима”. Зато и сматра да ти есеји нису достигли висок ниво квалитета „са изузетком есеја о Гоји, Вуку у Његошу и још неких”. Ту он напомиње да се често освртао и на језик којим пише. „Ја сам негде написао да је свака ијекавска реч у односу на екавски облик мало дужа и мало тужнија. Међутим, сретне ме једном Белић, па вели: ‘То лепо звучи, али неће бити да је тако’. Ако је судити само на основу овога што је овде речено, што се тиче дужине многих ијекавских речи, али и њихове мелодиозности, Андрић је био у праву, али је Белић као велики лингвиста нашега језика, и језика уопште, имао у виду читав систем српскога језика, па су му извесна емоционална и књижевна карактерисања језика била помало страна. Андрић овде истиче и своју велику скромност која је била општепозната и пословична: „Моја вр-

лина је у томе што сам целога живота знао да се дивим другима — никада себи, и да ценим лепоту већ створених и потврђених дела која су грејала душу многим људима пре мене; што сам прошлост схватао као савезника, страхујући дан и ноћ над оним што сам написао и дојећи се да моја реч никад неће добити патину прошлости и прибавити је за се.” Андрић се највише дивио Његошу и о њему написао неколико најзначајнијих својих осврта и есеја, међу које ми прибрајамо и његове *Фрајменџе о Њејошу*.

ЛАЛИЋ О ЊЕГОШУ И „АНДРИЋЕВОМ ЊЕГОШУ”

И Михаило Лалић се у својим есејима доста бавио Његошем, он је у својим романима и приповеткама често цитирао поједине стихове из *Горској вијенца* и других дела, тако да је целокупно Лалићево дело прожето мишљу и духом нашег великог песника. Посебне заслуге за откривање његошевске мисли и духа у Лалићевим делима припадају Крсту Пижурици који је у својим двама књигама, *Њејош и Лалић* (1994)⁷ и *Нејознајџи Лалић* (1999)⁸ темељно истражио дух и смисао Његошевог присуства не само у Лалићевим прозним делима, него је он на изванредан начин нашој научној јавности открио *нејознајџи Лалића*, критичара и есејисту, који се систематски бавио Његошевим делом, а поводом Његоша освртао се и на Андрићеву његошологију. У првој књизи Пижурица је посебну пажњу посветио присуству Његошевог делања и мисли у књигама М. Лалића. Ту је он у ударној страни своје књиге обрадио *Косовски синдром у Њејошевом живоју и дјелу изван Горској вијенца*, затим је дао *Један вид Њејошева наслеђа у џрози Михаила Лалића*, а ове теме дотицао се и у раду *Њејош у Јуначком сјоменику војводе Мирка Пејровића*. Нема готово ниједног Лалићевог дела а да се у њему не осећа слово и дух Његошеве мисли, а све ове финесе и запажања поступно је и детаљно откривао К. Пижурица.

За нашу тему важнија је књига *Нејознајџи Лалић* јер нам је донела, поред исцрпног предовора (*Нејознајџи Лалић*), и велики број Лалиће-

⁷ В. Ђурић, „Његошева поетика”, *Говор џоезије I*, Просвета, Београд, 1966, стр. 211.

⁸ К. Пижурица, *Њејош и Лалић*, Унирекс. Подгорица, 1994. Значај ове књиге за нашу тематику јесте у томе што је она истакла бројне примере коришћења Његошевих стихова као цитата које је Лалић користио у својим приповеткама и романима. Некада је он полазио од тих стихова зачињући сликање одређеног портрета или најваљујући правац одређеним догађајима и ситуацијам, некада их је користио као закључак после свог особеног виђења неког збивања или описа нечијег менталног склопа.

вих есеја, највише о Његошу, али и другим књижевницима нашега језика. Овако скупљени на једном месту, Лалићеви есеји делују као кохерентна целина која нам открива Лалића као књижевног критичара и мислиоца који је с великом пажњом проучавао наше књижевно наслеђе, па и савремену књижевну продукцију. Као социјални писац и револуционар Лалић се у својим огледима и есејима радо бавио југословенском и руском књижевношћу. Писао је о многим претходницима и својим савременицима: Светозару Марковићу, Марку Миљанову, Јовану Поповићу, Бранку Ћопићу, Ериху Кошу, Јанку Ђоновићу, а потом о руским ауторима Александру Фађејеву, Трофиму Борисову, Максиму Горком, Иљи Еренбургу, али се он није бавио само портретима ових књижевника, него је радо истицао и друге књижевне појаве, процесе или приказе појединих представа у позориштима или у књижевним часописима. Од тридесет и четири критичарска прилога које нам ова књига доноси она нам у потпуности открива Лалића као критичара и пажљивог пратиоца књижевних и културних дешавања, нарочито оних која су се одвијала на територији Србије и Црне Горе. Од свих тих текстова посебну целину представљају есеји посвећени Његошевом лику и делу, а њих је укупно седам. Међутим, када се пажљиво проуче сви Лалићеви критички прилози, Његошево име или неки његов стих помињу се у чак 15 текстова. У некима од њих то су само кратке напомене, понеки изолован податак или кратка оцена Његошева дела, паралела која боље осветљава књижевни портрет или неко дело изван његошевске парадигме.

Тако у Лалићевом тексту *Чиме се мјери култура или — „као малолумници“* говори се о (не)култури српског сељака и даје се њихово поређење са развијенијим, тобоже културнијим народима. У оквиру ширег осврта на *Девеић њевања о „Новој Србадији“* налази се и кратак приказ писања *Нове Србадије* и полемика нашег писца са др Драшковићем, која се завршава Његошевим стихом „Нека буде што бити не може”. Ова полемика наставља се и у следећем тексту под насловом *Инџервју са „Новом Србадијом“* у којој Лалић опет критикује Драшковићев став — да је српска „држава била раздробљена давно прије Косова — то је Његош измислио...” Лалић, очигледно, није био сагласан са таквим мишљењем, већ је био ближи Његошевим погледима о пропасти српске државе. Пример Његошевог деловања и књижевног значаја Лалић истиче и у приказу значајне личности српског радничког покрета: *Светозар Марковић — њоводом сџојодишњице рођења*. С. Марковић је истицао Његоша као песника који најбоље презентује народне идеале.

За Марковића је Његош идеални песник, прави глас народа („пробуђе-ни делови народа”), па Лалић потенцира баш та својства обе ове стваралачке личности, и Његоша и Марковића. Супротно оној књижевности коју је Марковић критиковао, Лалић овако сажето истиче други вид његове делатности: „Насупрот таквој безидејној и ненародној књижевности, Марковић истиче народну поезију, Његоша, затим неке Змајеве и Јакшићеве песме. Пошто се обрачунао са сентиментално-реакционарним романтичарством у поезији и прози, Марковић је засновао реалистички правац у српској књижевности, па се и на том пољу показао његов снажан и благотворни утицај.” Лалић не може да не спомене Његоша ни када приказује *Песме Јанка Ђоновића*. Занимљиво је да се овакви критички текстови увек завршавају неком Његошевом сентенцом или указивањем које има смисао да заокружи неки преглед, изведе закључак или коначно осмисли шири приказ. Тако је било и овде. Лалић помиње Ђоновићеву песму *Пред њлакајима за Његишеву њрославу* као последњу у низу коју је истакао и вредновао. Када говори о *Фазли Шарцу из народне њјесме*, Лалић и овде помиње Његошев *Горски вијенац* у контексту излагања Марка Цемовића о Васојевићима: „У Васојевићима нема мржње и презира према потурицама каква се изражавала у *Горском вијенцу...*” јер се један број овога племена турчио, па поново враћао у православље, а братственичке везе су се и даље чувале и задржавале као залога голог опстанка.

Синтагмом из једног Његошевог стиха — „искра из камена” — почиње и чланак *Нови извори инспирације* посвећеног Радовану Зоговићу. Зоговић у својој збирци *Књажевска канцеларија* у низу својих песама негативно се осврће на владавину кнеза Милоша. Лалић напомиње да ни Његош није штедео критике на рачун првог владара Обреновића, за којег је рекао да га „грде сви пороци најгаднијега тиранина”, а своју особиту наклоност имао је према Карађорђу, којем је и посветио *Горски вијенац*. Зоговић је у својим песмама био на трагу Његошевог виђења политичких прилика у Србији у првој половини XIX века. Дакле и Његош, и Зоговић, и Лалић сагласни су у својој негативној оцени Милошеве личности и то је већ једна литерарна традиција и парадигма у нашој књижевности на тлу Црне Горе. Ове тезе Лалић је кратко наставио и у другом чланку о Зоговићу: *Пјесме о књажевској канцеларији*. Ту ће бити поново наведен један од познатих Његошевих стихова, али друкчије графички представљен: „Тај механизам, страх-животу-образ-каља-често, књаз Милош је открио прије европских психолога и на њега осло-нио читаву своју животну филозофију и своје дуге владавине стратегију

(милост, милошћу, ласкањем, медом, маслом, митом).” Наведени Лалићеви чланци, прикази и огледи садрже само кратке интерполације Његошевим стиховима и нису целовитије посвећени Његошу као песнику и државнику. Но ни њих не смемо изгубити из вида када представљамо Лалића као њиховог критичара и његошолога.

Неко је већ израчунао да Лалић има седам правих и потпуних прилога о Његошу и то су: 1) *Вријеме насџанка „Горској вијенца”* (По ѝисми-ма Њејошевим и њејових сарадника), 2) *Њејошев бескомјромисни акѝивизам*, 3) *Њејошева најрада — здближавање и сједињавање националних књижевностѝи*, 4) *Њејошеви ѝоклоници младој сунца*, 5) *Њејош и наше ѝенерације*, 6) *Свијесѝи народа о сѝмом себи* (Фрајменѝи о Њејошу) и 7) *Иво Андрић о Њејошевој ѝоезији*. Неки Лалићеви радови су, у ствари, краћи осврти, есеји у којима се раправља о појединим важним странама Његошевог дела, само је последњи његов рад, онај о Андрићу и Његошу, знатно дужи и представља праву студију о томе како Андрић види и оцењује Његошево дело.⁹

У првом од ових текстова (*Вријеме насџанка „Горској вијенца”*) Лалић се више осврће на друштвено-историјске, политичке и друге околности у којима је настао овај спев него на сѝмо песничко дело. Као писцу реалистичке провенијенције, Лалићу је у методу рада најближи позитивизам, па се исцрпније бавио књижевним контекстом него текстом, што је нарочито било популарно у време соцреализма и такозване социјалне литературе. Њему су као критичару у документарном смислу била нарочито занимљива она писма Његошева и Његошевих сарадника у којима она „прецизно освјетљавају прилике, ликове људи, појаве, и догађаје и вријеме у коме је настао ‘Горски вијенац’”. Настанак *Горској вијенца* он везује за нарасле ослободилачке тежње и ратове у српском народу на Балкану, као и за повећано интересовање Руса за положај словенског живља, притиснутог турском вишевековном тиранијом. Ипак, руска политика није увек ревносно пратила нестрпљиве ослободилачке тежње Црногораца, па се ту јављао озбиљан раскорак, што се нарочито види у писмима руског конзула Гагића. Гагић се жали да се Његош не обазире много на дипломатске финесе и потребна успоравања ослободилачких акција, него делује „само страшћу лукавства урођеног Црногорцу”. Лалић описује малену Црну Гору стешњену између многих турских паша, с једне, и аустријске државе, с друге стране, па се оно што се

⁹ К. Пижурѝа, *Нејознаѝи Лалић*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица, 1999.

збива на терену оружане и политичке борбе умногоме поклапа са оним што описује *Горски вијенац*. Не мора све бити исто, детаљи и ликови понекад нису исти, али је дух и смисао догађаја истоветан. Мучна ситуација и дугогодишње борбено искуство, скопчано са мудрошћу и посебним динарским менталитетом Црногораца припремили су опште услове за стварање оваквог књижевног дела као што је Његошево. Притом је Лалић уочавао повезаност општих прилика и индивидуалних судбина, па у том контексту види и убијање Смајил-аге на Мљетичку. Лалић у овом раду истиче само оне личности и догађаје који су непосредно претходили години 1847. када се појавио *Горски вијенац*. Истовремено, он као борац и социјалиста инсистира на социјалној беди и немаштини која је владала у Црној Гори и које су биле од велике важности да се споје национални и социјални мотиви у овом Његошевом делу. Национална мотивисаност је јача страна Његошевог спева, али је Лалић доста инсистирао и на социјалним приликама, што је више одраз сопствених схватања и доживљавања тога времена. Лалић нарочито оправдава кажњавање издајца које је чинио Његош, па „стријељање Тодора Мушкикина с браћом издајницима јасно показује прилике које су владале у Црној Гори у вријеме кад је писан, *Горски вијенац*”. Слободарска традиција Његошевог времена само се наставила у ослободилачким акцијама Лалићевог доба. Лалић је исцрпно одабирао податке, личности и догађаје који могу припомоћи објашњавању услова за настанак *Горског вијенца*. За остале врсте приступа овом делу он није био припремљен или се њима није специјално бавио.¹⁰

Његошев бескомпромисни активизам, као посебан Лалићев чланак, писан је у општем духу Лалићевих схватања и доживљавања Његоша као борца и одлучног човека који све оно што оно „казује ином, / сâм својим потврђује чином”. И Његош и Лалић знају да мудровање не вреди много без акције, да само снага ума преточена у дело има пуни смисао и оправдање. Ово је, ипак, била више беседа у част Његошевог

¹⁰ Андрић се није бавио детаљним анализама појединих Његошевих дела, него је о њима говорио сумарно, у целини, али увек откривајући неке непознате или оне најуниверзалније стране тога дела и његовог аутора. Нешто слично је назначио и С. Калезић када је рекао: „У релативно кратким огледима Иво Андрић се ни у једном случају није бавио сагледавањем неког појединачног Његошевог дјела. Као што је већ речено, њега је — скоро без изузетка — занимао феномен пјесникове личности, његове духовне, филозофске и државничке физиономије”. — С. Калезић, предговор за књигу: И. Андрић, *Његош ка тираични јунак косовске мисли*, Григорије Божовић, Приштина, 1995, стр. 48.

имена и писана је поводом доделе Његошеве награде за роман *Лелејска јора*. Пригодни и свечани карактер и повод био је прилика да се Лалић осврне на једну од најважнијих одлика Његошевог дела, на његов активизам и примењивост Његошевих мисли у свим животним тренуцима, нарочито онда када треба делом и борбом потврдити резултате општих промишљања и поучавања. Када се год требало супротставити сили и неправдама, најчешће се цитирају/рецитују Његошеви стихови, па писац констатује да су се многе зле силе срушиле од Његошевог рођења до данас, а да су преживели „чудесни Његошеви стихови, створени од крхке и њежне материје ријечи, завјештани на папиру и предати људском духу и гласу...” Његош се не бори у свом делу само против турске тираније, он се бори против сваког зла и насиља, он се бори и против конкретних сила немерљивих, али и против оних метафизичких који испуњавају целокупни духовни и физички живот човечанства. После свих дилема и неодумица, после коначног сазнања да се на силу и неправду мора одговорити само силом и правдом, после многих искушења које за собом оставља мудри владика Данило, Лалић из Његошевог дела види да превладава одлучност да се мора „тирјанству стати ногом за врат”, и „довести га к познанију права”, а то би била „људска дужност најсветија”. У порукама, мудростима и борбеном активизму Његошевом Лалић је видео посебан значај када такве вредности повезује са револуциоарним врењима и акцијама у Народноослободилачком рату из 1941. године. Све то са „*Горским вијенцем* дало је повода да се то дјело назове уџбеником револуционарне борбе. Мени би више одговарало да се назове поетском припремом револуционарних збивања, јер он не дејствује директним порукама него сугестивношћу поетске снаге. Тако је дејствовао у ослободилачким ратовима током XIX и почетком XX вијека, а посебно у народноослободилачком рату и у револуцији 1941–1945.” На другом месту Лалић истиче да су борци у рату чешће цитирали *Горски вијенац* него дела Маркса и Лењина. Из овога недвосмислено произилази да само она искуства и само она револуција има шансу на победу ако је заснована на дубоким истинама пониклим у сâмом народу у којем се она одвија. Мисли, разрешене дилеме и примери борбеног активизма дубоко су уткани у Лалићево дело и његово филозофско поимање света.

Поводом додељивања Његошеве награде Лалић се огласио још једном у виду свечарске изјаве, и то под насловом *Његошева награда — зближавање и сједињавање националних књижевности*. Главна идеја ове изјаве садржи се у сâмом наслову — да Његошева награда представља

једно од главних средстава зближавања националних књижевности на југословенском тлу. У своје време таква изјава имала је своју вредност и племениту поруку. Данас је она, после крвавих ратова и нестанка Југославије, изгубила тај ујединитељски потенцијал. Међутим, Његошева награда није изгубила свој углед и високу вредност у оквирима српског народа, иако нека режимска преусмеравања њених концепција не доприносе њеном реномеу, али се тиме нимало не може нашкодити Његошевом делу. Својевремено, додељивање ове награде М. Лалићу био је поуздан знак да је наша књижевност у Црној Гори и Србији достигла висок ниво и да Његош у новијим временима има достојне следбенике и поштоваоце.

У Лалићевом огледу *Његишеви поклоници младог сунца* писац се интересује баш за те његове духовне и акционе следбенике, међу које спада и Светозар Марковић. Овај је истицао нарочиту улогу Његошеву у буђењу свести једног народа, па она на крају постаје и колективна свест тога народа. Лалић допуњава Марковића када каже: „Његова је пјесма изведена из главе, него и из душе — патње — наде — борбе народа с којим је дијелио и зло и добро, више зло него добро...” У овом тексту Лалић нашироко и наново анализира тешке историјске прилике у Црној Гори Његошевог времена, истичући и оне ретке светле тренутке који дају снагу и замах народу и људској правди. Примере саможртвовања, јунаштва и сталног освајања слободе Његош, односно Лалић, повезује са „поклоницима младог сунца”, јер та допуњена синтагма извире из Његошевих стихова: „Клањају се младом сунцу двје тисуће витезовах, / цјеливају матер земљу да им тихи покој даде”. Суштина борбе и слободе поистовећена је са симболом *младог сунца* које има изетну поетску снагу и смислену вишезначност.

Лалић не види никакав раскорак између Његошеве слободарске идеје и партизанског ратовања против фашизма, у коме је сâм писац учествовао. То надахнуће које је примао од Његоша оваплотило се у мисао, емоцију и акцију Лалићевих јунака — како Лалићевих револуционарних романа, тако и оних романа са даљом историјском тематиком. Гете је на једном месту рекао: „Није довољно само знати, треба и хтети. Није довољно само хтети, треба и учинити.” И Гете, и Његош, и Лалић били су сагласни о потреби претварања мудрих речи у дела, у акцију. „Па и кад су паше попадале и кад су се везирска копита у неповрат удаљила, још су борце покретали и снаге им кријепили светлосни потоци Његошеве поезије уперене против тираније не само турске него и сваке друге.” Та универзалност Његошеве мудрости и крепкост његове акције би-

ће увек извор за надахнуће у свим временима и свим кризним тренуцима и ратовима. Лалић је у оваквим порукама и делима видео светску вредност и непролазност Његошевог дела. Тежиште овог огледа о Његошу померено је са *Горкој вијенца* на *Шћепана Малој* — из њега је извучено и анализирано више стихова акционе природе и спојено са оним из *Горској вијенца* — чинећи тако једну целину и једну борбену поетику и јуначку етику. У складу са својом револуционарном идеологијом и погледима на национално питање Лалић је овде некритички издвајао црногорство од српства када каже: „И то нијесу били, као у Шћепаново вријеме, само црногорски разговори, него и српски и босански и хрватски и словеначки истовремено...”

Његош вероватно овде не би био сагласан са Лалићем, ако овај није више мислио на географска одређења. У свему осталом, претпостављамо, био би задовољан њиме. Такође важна Лалићева дефиниција Његошевог стваралаштва садржи се у следећим речима: „Цјелином свог дјела и мисли Његош је стајао ближе становишту линеарног развитка него цикличног кретања и вјечног повратка...” За ове крупне тезе била је потребна убедљивија аргументација, али Лалићу нису стране ни супротне тезе о цикличном кретању и развитуку, па је у тој функцији видео и симбол „младог сунца” као парадигме вечитог обнављања и промењивости. На извештан начин Лалић мири ове супротне тенденције у Његошевом делу и у томе види јединство супротности и међусобног прожимања које само увећавају вредности и сложености Његошевог дела. Овај чланак Лалић је започео помињањем С. Марковића и завршио га поновним враћањем на њега и његово поимање Његошевог дела, па ће рећи да је „млади претеча социјализма упознао у Његошу свог претечу и рекао о његовом дјелу стварну и истиниту ријеч”. Наравно, Његошеве мисли и идеје су много шире од ових и овако схваћених идеолошких погледа, али то не значи да нису добрим делом тачне.

Свевременско значење и симболичност Његошевог дела Лалић је настојао да посебно апострофира у вези са својом савременошћу. Такав смисао уткао је у рад *Њејош и наше генерације*, настојећи да у њему што више повеже Његошеву прву половину XIX в. са читавим XX веком. У овом тексту Лалић понавља неке своје раније изговорене тезе и оно што је већ рекао, а сада буквално преписао из текста — *Њејошев декомпромисни активизам* — из којег понавља да су „чудесни Његошеви стихови, сатворени од крхке и нежне материје ријечи, завјештани на папиру и предати људском духу и гласу...” Изгледа да се оваква фина формулација о Његошевом стваралаштву Лалићу учинила веома вешто сроче-

ном и да ју је он зато радо поновио. Стилски и песничким језиком речено, ово је заиста био посебно надахнут исказ који есејистички формулише природу Његошевог стваралаштва. Лалића је занимало зашто је Његош популаран код млађих генерација и читав век и по после његовог рођења, па налази да је то зато што та поезија садржи универзалне вредности и поруке које само велика светска дела у себи садрже. Лалић не хаје много ни када наводи истим редом све оне стихове које је већ цитирао у претходном раду. Завршетак овога рада је ипак друкчији него онај претходни. Тамо је поента била у повезивању Његоша са ослободилачком борбом, овде је указано на значај наука и учитеља какав су били Његош и Вук свима онима који су хтели да уче и науче трајну лекцију живота. Од њих се младе генерације увек могу учити ако хоће да знатно више сазнају не само о прошлости, него и о својој садашњости и будућности уопште.

У чланку *Свијест народа о сáмом себи (Фраџментѝ о Њеѝошу)* Лалић се поново осврће на раније изречена мишљења С. Марковића о Његошевом делу и личности. Он истиче да је Марковићева заслуга „што је у Његошу видио народног пјесника а не поборника оваквог или онаквог схватања свијета”. Овај чланак налачи оном под насловом *Њеѝошеви ѝо-клоници младоѝа сунца*, па и многи стихови су исти и послужили су додатној пишчевој аргументацији да потврди или прошири своја схватања и доживљавања Његошевих стихова. Тумачење тих стихова увек полази од становишта народних интереса, од њихове социјалне и националне употребљивости и функционаности. За Лалића *Горски вијенац* „личи на космогонију слободе”, па затим напомиње: (...), „тако су се Срби и Црногорци у својим тешким тренуцима кријепили стиховима који су им обнављали успомене на дане настанка слободе. Њихов највећи пјесник слободе млад је оболио и млад умро, и кад собом више ништа није могао да учини за слободу — његова поезија, у поезију преточена свијест народа о самом себи, остала је као свјетлост да народу открива пут у будућност”. То је централна идеја овога рада око које се врти сва остала аргументација. А она је иста као у претходно помињаном чланку, па се и завршава истим реченицама. Лалић је очигледно имао потребу да понови оно што је важно, што је сматрао круцијалним у свом тумачењу Његошевих стихова и није се много освртао на оригиналност и непоновљивост сваког свог критичарског рада.

Најбољи Андрићев рад о Његошу био је *Њеѝош као ѝраѝични јунак косовске мисли* (1934) и најбољи Лалићев рад о Његошу била је опширна студија под насловом *Иво Андрић о Њеѝошевој ѝоезији*. Тако је ства-

ралачко надахнуће прелазило са Његоша на Андрића, а потом са Андрића на Лалића, и узвратно, од овога ка претходној обојици. Тако се направио зачарани поетско-критичарски круг који нико не може раскинути. Лалић зна за девет Андрићевих радова о Његошу и просуђује да се овај писац опробао и као врстан критичар, анализирајући најбоље што је знао Његоша, Вука, Гоју... За Његоша највише и најуспешније. Лалићев Андрић избегава опшепозната места о Његошу, а настоји, ипак, да о њему говори у крупним потезима, откривајући мало познате детаље или неке сасвим нове углове посматрања и поимања дела овог великог песника. Велико интересовање Андрићево не види само у овом најважнијем критичарском тексту о великом песнику, него утврђује и генезу за ово дело, коју види у активности Младе Босне (1914), чији је припадник у раној младости био и каснији нобеловац. Као претходница овом раду служила је његова дисертација (1924). Како се ова активност и интересовања код Андрића понављају равномерно и плодносно сваких дестак година, ову закономерност утврдио је Лалић.

Лалић ипак ширу генезу Андрићевог интересовања за Његошево Косово и почиње детаљном анализом његове дисертације. Андрић у предговору рукописа каже: „Речено је да је освајањем Цариграда, европском човечанству нанета рана”. Лалића импресионира дубина и ширина Андрићевог аналитичког захвата у вези са овим проблемима, њега интересују историјска, религиозна, политичка и сва духовна питања која су условила провалу азијских Турака на европско тло и какве је све тешке последице она имала првенствено на српски народ и његову државу. Нарочито су добро објашњени процеси преласка српског становништва у ислам: „Ситуација створена најездом Турака ставила је босанско племство и цјелокупну класу под дилему: или у својим рукама задржати земљу и власт и на тај начин стећи достојанства у новом царству, или све изгубити и постати *раја* без права и посједа. Ко је желио да сачува посјед и привилегије, морао је прећи у ислам.”¹¹ Ова објашњења компати-

¹¹ Друкчији приступ њиховном делу од Лалићевог примењује Р. Ивановић када расправља о романима и приповеткама овог писца, о његовој поетици и филозофији стварања. Он у својим књигама о Лалићу, од којих се нарочито истичу две: *Романи Михаила Лалића* (Народна књига, Београд, 1974) и *Писање као судбина (јоејшика Михаила Лалића)*, Јединство, Приштина — Цветник, Нови Сад — Културно-просвјетна заједница Подгорице, Подгорица, негује „унутрашњи” приступ књижевним делима, употребљава формални метод и бави се интегралним сагледавањем књижевних феномена.

билна су са Његошевим стихом: „Истурчи се плахи и лакоми”. Лалић не посматра само тезе из дисертације, него повезује у једну целину и сцене из романа *На Дрини ћуџрија*, тако да се ова научно-литерарна симбиоза појављује као целовит систем мишљења и стања који у неким општим обрисима нашироко проистиче из Његошевих огледа на ове друштвено-историјске процесе, али њима аргументацију придодаје Андрић, како из мноштва историјских извора, тако и из једне уверљиве литерарне надахнутости која понекад боље уобличава суштину тих процеса него суви и аргументовани језик научника. Тај спој научне акрибичности и литерарног надахнућа био је посебно близак и нашем Лалићу. Лалић се осведочава у свој ширини и убедљивости како детаља тако и крупних процеса, који су се одвијали у поробљеним земљама Балкана, а нарочито у Босни. Наш писац види Андрића као великог Његошевог наследника и следбеника који пред читаоце износи целокупну историју српско-турских односа и њихову повезаност са Европом. Андрић је цитирао многе католичке мисионаре и бискупе, анализирао турска документа, послушкивао европске одјеке на оно што се трагично збивало на Балкану и какве је све то последице имало на даљи живот нашашег народа. Све до данашњих дана. Кажемо *до данашњих дана* јер је Андрић као видовит писац имао и пророчанске способности да наслути шта ће се збивати и после његове смрти. Крвави расплет југословенске кризе на крају XX века још једном је потврдио истинитост и дубину научних закључака и снагу литерарних визија овога писца. Ни Андрић ни Лалић нису доживели то време, али ко је пажљиво послушкивао поруке и мудре науке дела ових писаца, могао је јасно видети шта ће се дешавати у будућности након њиховог живота. Крећући се за идејама и образложењима које Андрић износи у својој дисертацији, Лалић објашњава његове главне поставке, мери снагу аргумената и тежину закључака. Нарочито га је импресионирао закључак да је ислам био кочница модерном развоју, науци и прогресу у целини. „Према свему томе види се како је културно уздизање раје спречавала нетрпељивост и, необично конзервативан дух домаћег муслиманског елемента. Он је у свакој културној тековини раје, као и у свакој новини уопште видио тежњу за променом постојећег поретка и опасност за своја права и привилегије”¹². Насиље над народом, културно затуцање и уништавање свега што није било исламско били су основни резултати вишевековне турске окупације над овим просто-

¹² И. Андрић, *Развој духовној живојиа у Босни под ушњицајем турске владавине*, Службени гласник, Београд, 2009.

рима. Све је то ушло у колективно народно искуство, у његову духовну традицију и пословице, од којих једна каже: „Криво не смем од Бога, а право од бега”. Зато су и Његош, и Андрић, и Лалић били на основној линији искуства да је таква поредак био неодржив у свету и да је вредело борити се да се он сруши:

*Познао сам на оне ѿавнице
Да су дожју ѿдно ѿресѿуили
И да ће им царсѿво ѿоинуѿи
И дољима у руке уљесѿи...*

Лалић се није задржавао само над овим историјским, социолошким и другима анализама Андрићевим, већ се упуштао и у поетичка испитивања. Њега интересује шта је то *ѿеноѿексѿи* и *феноѿексѿи* и у том смислу указује на тезе француских постструктуралиста који говоре да текстови настају далеко пре него што су написани, а да је *феноѿекст* само готов писани облик давно започетих мисли и идеја. Па и других текстова који су му претходили. У овоме се писац позива на Зорана Константиновића као преводиоца Андрићеве дисертације на српски језик, али то не умањује разнородна интересовања Лалићева за све врсте књижевних анализа и специјалистичких експертиза. Лалић указује да све основне тезе Андрић проналази код Његоша и само иде даље у њиховом прецизирању, ширењу броја примера и заокруживању примереном новом добу и новим условима, а „све је то Андрић нашао краће казано у Његошевим стиховима: ‘Закон му је што му срце жуди. / Што не жуди у Коран не пише’”.

Лалић објашњава и како је дошло до овога текста о Андрићу и његовом интересовању за Његоша. То се десило када је млади Лалић био студент Београдског универзитета, а Андрић је своју студију читао на Коларчевом народном универзитету. За Лалића Андрић је „тајанствени источни западњак”, одређујући тако његову интелектуалну и емотивно-маштовиту природу која спаја различите светове у једну целину. Иако се Андрић, према речима Лалићевим, сав повео за Његошем, његово дело о Његошу сасвим је оригинално и велике је интелектуалне, књижевне и историјске вредности. За овог писца Његош и Андрић су сасвим два различита психолошка типа људи: „први је био борбен и посјечит романтичар, што му на ум то му на друм, тенденциозан, ангажован до крви и сржи у костима, а други стојик резигниран, њежан и скоро меланхоличан, уздржаних емоција, који прашта хуљама, ларпурларист”. Како је онда могућа толика сагласност у ставовима о Косову, ро-

бовању под Турцима и истицању борбе као јединог средства против тираније? Изгледа да је у питању дубља антрополошка сродност српског човека која, без обзира на унутрашње поделе и различите типове људи, има нешто у себи што је плод дуге традиције и културног идентитета нашег народа који увек стрми слободи, светлости и напретку. На тој линији развоја сви велики умови нашег народа били су у једном заједничком колу и тежили истим идеалима.

Када износи своје прве утиске о излагању Андрићевом о Његошу далеке 1934. године, Лалић одмах погађа суштинску подударност која ће повезати два писца: „Као да је погодио моју мисао, Андрић рече: „Ова драма почела је на Косову”. То му је била прва реченица”. И све остало што је следило било је у дубокој сагласности са Лалићевим ставовима и погледима на Његоша, Косово, историју и човечанство. Његошу су одавали признање и његови непријатељи. Неки су се од њих и колебали у свом националном и верском опредељењу, као Али-паша Сточевић из Херцеговине, па је за Његоша рекао: „А бога ми мога и дина, то је онај прави српски бан од Косова”. Ни Андрић ни Лалић не пропуштају да истакну тај исказ искренности и дивљења који долази од онога који је заузео противну страну. Лалића није престајало да импресионира свестрано Андрићево изучавање не само Његошевог песничког дела, него и богате преписке која износи преко 1800 писама, а међу њима сазнајемо како је све текао мукортпни посао просвећивања у Црној Гори за владе владике Његоша. То се види из једног писма упућеног Гарашанину из 1845. у којем објашњава слање младића из Црне Горе да се образују у Србији: „Колико ми је год могуће било, толико сам се трудио, па и сад непрестано трудим да се како бих мало по мало распространио међу овим народом образовање и на тај конач завео сам засад мале, а по времену настојаћу и више школе, јер сам увјерен да су оне најпоузданије средство којим један народ до образовања и просвештенија, следователно до праве среће доћи може...” Просветитељска и цивилизацијска тежња била је она спојница која је везивала све наше напредне духове. Иако је Његош био ратник и државник, он је то био не својом вољом, него нуждом и присилом, а као писац и хуманиста, мислилац и просветитељ, то је био по свом слободном опредељењу и уверењу.

Лалић сумира и спољнополитичку позицију Црне Горе и Његошеву улогу у њеном формулисању и спровођењу. Црна Гора је представљена као „жижа српства” у којој се оваплоћује косовски завет. Било је тешко водити малу земљу „стијешњену” између Аустрије и Турске, под не увек поузданим покровитељством тадашње Русије. Али деловати и оп-

стајати се морало, па и под наизглед апсурдним геслом: *Нека буде шито бијело не може!* То је за Андрића а, свакако и за Лалића, најнеобичнија, најчуднија и једино могућа девиза. „Нигде у поезији света ни у судбини народа нисам нашао страшније лозинке.” Овим стихом и овом Андрићевом квалификацијом тога стиха Лалић је погођен у саму срж сопственог схватања Његоша. Лалићу је остало само да до краја свог чланка следи идеје које је на виртуозан начин износио Андрић. Своје научно штиво о „Андрићевом Његошу” Лалић завршава речима и примерима који су нагостили крваву кланицу на крају XX века: „То што је један босански академик, муслиман, подједнако оптужио Његоша и Андрића логично је, и то што је биста Андрићева на старом мосту умјесто главе, некажњено разбијена маљевима — знак је да турско зулумћарство васкрсава да завлада, али сад већ уз помоћ Запада.” Овако изреченим истинама само се можемо придружити и примити их као наук мудрих људи за даље деловање. Праве научне и књижевне мисли увек су се преплитале, па је тако и у овој студији Лалићевој о Андрићевим погледима на великог Његоша.

*

Андрић је о Његошу написао укупно петнаест критичких прилога, од чега је, према нашем мишљењу, једанаест веома вредно и представља значајан допринос укупној његошологији. Такође, у десетак Лалићевих текстова помиње се Његошево име, али се само седам може сматрати критичким радовима који доприносе осветљавању Његошевог дела. Занимљиво је да је најбољи Лалићев рад о Његошевој поезији иде преко Андрића и његове оцене и осветљавања косовске мисли у делима највећег српског песника. Андрић је у толикој мери инспирисао Лалића да се за његов рад може рећи да је у истој вредносној равни са најзначајнијим Андрићевим текстом о Његошевом делу и Косову. Као критичар Андрић стоји изнад Лалића. Њему критика није била примарна делатност у оној мери колико је то била код Андрића, мада се ни Андрић није превише бавио књижевном критиком. Али оно што је дао у тој области било је оцењивано као вредно, систематично и веома ваљано написано. Ево како је ту врсту списатељске делатности код њега веома тачно видео Војислав Ђурић:

„По споју дара и дисциплине он је исти почев од лирских песама у прози, иако су оне у његовом делу остале као књижевна манифестација младости. По овом споју он је исти и у есејима, иа-

ко их је само узгред писао — у предасима између главних послова: било да говори о Његошу или Вуку, Матавуљу или Кочићу, он то чини на начин који је редак не само код нас него и у свету — са ерудицијом без ерудиције, дајући избору и распореду података сликарску функцију сличну оној у приповеткама, тако да оригиналне интерпретације прерастају у сугестивне портрете.”¹³

Исто ово, али у нешто мањој мери, може се рећи и за Лалића као књижевног критичара. Ни он се није специјално бавио књижевном критиком, већ је она настајала од прилике до прилике, када се није могло одолети изазову тренутка или занимљивости тематике. Међутим, када је Његошево дело у питању, инспирација њиме код обојице ових писаца била је трајна и она се није одвијала само у књижевнокритичким радовима, него се обилато преливала у њихову књижевност. Можда код Лалића чак и више него код Андрића. Код оваквих утицаја, ако су они преобладајући, увек се може поставити питање оригиналности оних који примају тај утицај, односно, који се тако снажно надахњују нечијим делом. Упркос том великом утицају и угледању на песника и мислиоца Његоша, и Андрић и Лалић су врло оригинални писци који су благотворне подстицаје добијали на прави начин, претварали их у сасвим друге облике и придодали им своје уметничке визије и печате оригиналности. Због тих својстава и достигнутих уметничких висина Његош, Андрић и Лалић трајно остају на врхунцима наше књижевности.

Milorad JEVRIĆ

ANDRIĆ AND LALIĆ AS NJEGOŠOLOGISTS

Summary

The influences of Njegoš's poetic work on many writers of Serbian literature, particularly upon Andrić and Lalić were great and fruitful. Many of their stories and novels are imbued with the spirit, the thought and especially, the emotions of Njegoš's poetic creations. Andrić and Lalić have also shown themselves to be skilled critics of Njegoš's works of poetry, and writers, as is commonly known, often also become prominent critics. Their own contribution to Njegošology is significant, and without these articles, essays and studies, the full results of the examination of Njegoš's work would be unimaginably poorer. Andrić wrote around 15 texts about Njegoš, 10 or 11 of which contain more extensive and detailed explorations into the subtle analysis of all the values of Njegoš's poems. The same number

¹³ В. Ђурић, *Говор њоезије I*, Просвета, Београд, 1966, стр. 305.

of Lalić's works discuss Njegoš, but only seven texts can be regarded as being fully dedicated to the greatest Serbian poet. Andrić has proven himself to be a more subtle critic than Lalić, although criticism was not the primary intellectual and creative inspiration for either of them. Lalić's most important experiment study was about Andrić's Njegoš *Ivo Andrić o Njegoševoj poeziji* (Ivo Andrić on Njegoš's poetry), and Andrić's most significant critical contribution about Njegoš is entitled *Njegoš kao tragični junak kosovske misli* (Njegoš as a tragic hero of Kosovo thought). All of this shows the importance of influence and broader literary kinship for the artistic permeation, scientific examinations, reciprocal incentive and original aesthetic endeavours.